

Vol II Issue XII June 2013

Impact Factor : 1. 2018

ISSN No :2231-5063

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

IMPACT FACTOR : 1. 2018

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2230-7850

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya [Malaysia]	Catalina Neculai University of Coventry, UK	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus Pop	George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher	Nawab Ali Khan College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University, Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust),Meerut	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra
	Sonal Singh	

**Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net**

गोंदिया जिल्हातील बालकामबारांच्या समस्या निवारणात(इंडस) बालमजूर निर्मूलन प्रकल्पाची भूमिका

अनिता बगमारे (राजुत)

गृहअर्थशास्त्र विभाग आदर्श महाविद्यालय ,देसाईगंज जि. गडचिरोली (म. रा.)

सारांश

“मुले म्हणजे देवाघरची फुले,असे पुज्य साने गुरूजी म्हणत असत. फुलाची जोपासना चांगल्याप्रकारे केल्यास ती चांगली व सुंदर उमलतात. परंतु काही फुलं ही उमलण्यापूर्वीच कोमेजली जातात किंवा त्याला किड लागून ती व्यवस्थित व सुंदर,आकर्षक उमलत नाहीत. त्याचप्रमाणे बालकांचे आहे. त्यांना मिळणारा सहवास, घरातील वातावरण हे जर सर्व व्यवस्थित मिळाले तर त्यांचा सर्वांगीण विकास हा चांगल्याप्रकारे होत असतो.

प्रस्तावना

लहानपणा देगा देवा ।
मुंगी साखरेचा रवा ॥

तुकारामांच्या या अभंगाप्रमाणे खरंच मोठ्या व्यक्तीना पुन्हा लहानपण यावं अस वाटत ?बालपण हे किती मुक्तपणे खेळण्याचे ,हिंदडण्याचे,ओल्या मातीला आकार देऊन संस्कारित करण्याचे,स्वच्छदपणेखेळण्या-बागडण्याचे,चिंतामुक्त होऊन फुलपाखराप्रमाणे हुंदडण्याचे वय असते.

परंतु प्रत्येकच बालकलाअसे स्वच्छंदी जीवन जगण्याची संधी मिळत नसते.ऐदी आई-वडिलांचे पोट भरण्यासाठी, त्यांचे व्यसने पूर्ण करण्यासाठी,शिक्षण घेण्याचा कंटाळा येत असल्यामुळे,घरखर्चास हातभार लावण्याकरिता किंवा वंशपरंपरेने चालणा-या व्यवसायात पालकांना मदत करण्याकरिता अगदी लहान वयात कमाईला लागतात.

समाजशास्त्र ज्ञानकोश यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे “जेव्हा अर्थार्जन,कुटूंबाला आधार किंवा अर्थार्जनाच्या उपकमातील सहभाग या गोष्टी शारिरीक वाढीवर आणि शिक्षणावर परिणाम करू लागतात तेव्हा बालमजुरी निर्माण होते..”

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

- 1) बालकामगारांच्या कौटुंबिक व वैयक्तिक माहितीचा अभ्यास करणे.
- 2) बालकामगार निर्मिती मागील कारणांचा अभ्यास करणे.
- 3) बालकामगारांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 4) इंडस / राष्ट्रीय बालमजुर निर्मूलन प्रकल्प सुविधांचा अभ्यास करणे.

अ) बालकांसाठी ब)पालकांसाठी

गृहितके

- 1) बालकामगाराची कौटुंबिक,आर्थिक स्थिती खालावलेली असते.
- 2) बालकामगार निर्मिती व पालकांचा व्यवसाय यात सहसंबंध असतो.
- 3)बालकामगार लहान वयात हातात पैसा आल्याने व्यसनाधिन झालेले असतात.
- 4)प्रकल्पाच्या मदत आणि मार्गदर्शनामुळे मुलांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक होत आहे.
- 5)पालकांना शिक्षण आणि विकासाचे महत्त्व वाढू लागले आहे.

संशोधनाची व्याप्ती

- 1) प्रस्तूत अध्ययनात गोंदिया जिल्ह्यात येणा-या बालमजूर निर्मूलन प्रकल्पाचाअभ्यास करणारा आहे.
- 2) प्रस्तूत अध्ययनाकरिता ६३३ इंडसच्या लाभार्थी बालकामगारांची निवड करण्यात आली.
- 3)अध्ययनासाठी जुना टप्पा २००७ ते २००८ आणि नविन टप्पा२०११ ते २०१३ । कालावधी विचारात घेण्यात आलेला आहे.)

Title : गोंदिया जिल्हातील बालकामबारांच्या समस्या निवारणात(इंडस) बालमजूर निर्मूलन प्रकल्पाची भूमिका
Source:Golden Research Thoughts [2231-5063] अनिता बगमारे (राजुत) yr:2013 vol:2 iss:12

नमुना निवड

प्रस्तुत अध्ययनासाठी बालमजूर निर्मूलन प्रकल्पाद्वारे सुरू करण्यात आलेल्या बालसंक्रमण शाळातील पहिल्या टप्प्यातील आठ शाळांमधून ३१६ बालकामगार विद्यार्थी आणि दुस-या टप्प्यातील सात शाळांमधून ३१४ बालकामगार विद्यार्थी याचबरोबर त्यांचे पालक, संक्रमण शाळांतील शिक्षक, संस्था चालक, प्रकल्प अधिकारी यांची निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलन पध्दती आणि तंत्रे

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला. यासाठी मुलाखत अनुसूची तयार करण्यात आली. तथ्य गोळा करण्यात आली. संकलित तथ्याची प्रामाण्य सिध्द करण्याकरिता काय स्केअर(ग)चाचणी आणि संभावना अंक (ब) .मध्य. सहसंबंध या साधनाचा उपयोग घेण्यात आलेला आहे.

संकलित माहितीचे प्रस्तुतीकरण व स्पष्टीकरण

बालकामगारांच्या कुटूंबाचा आकार

सारणी क.१.४

अ. क.	कुटूंबप्रकार	जुनाटप्पा		नविनटप्पा		एकूण	
		प्रतिसादक	प्र.ष.	प्रतिसादक	प्र.ष.	प्रतिसादक	प्र.ष.
१.	लहान(४-६)	४६	१५.३६	३२	१०.१६	८१	१२.८०
२.	मध्यम(७-९)	१८६	५८.३१	१५६	५०.६४	३४२	५४.५०
३.	मोठे(१०-१२)	५०	१५.६७	७२	२२.६३	१२२	१६.२७
४.	अतिमोठे(१२.)	३४	१०.६६	५१	२६.२४	८५	१३.४३
	एकूण	३१६	१००.००	३१४	१००.००	६३३	१००.००
	मध्य	७६.७५		७८.५			

दोन्ही टप्प्यामध्ये जवळपास सारखाच प्रमाणात मध्यम आकाराची कुटूंबे आहेत. तरीही दुस-या टप्प्यात लहान आकाराची कुटूंबे टटक्यांनी कमी झालेली आहेत. मोठे कुटूंबाचे प्रमाण १६ टक्याहून अधिक तर लहान कुटूंबाचे प्रमाण १३ टक्याहून कमी आहे.

बरेचदा एकाहून अधिक ठिकाणी बहुपत्नीतवाची प्रथा एक सामान्य बाब असून एकत्र राहण्याचे प्रमाण एक सामान्य बाब आहे. यामुळे दोन किंवा तीन पत्नी एकत्रित भिक्षा मागणे, दागिणे विकणे, मुलांना सांभाळणे सामुहिकपणे करू शकतात.

कुटूंबनियोजन

सारणी क.१.६

अ.क.	कुटूंबनियोजन	जुना टप्पा		नविन टप्पा		एकूण	
		प्रतिक्रिया	प्र.ष.	प्रतिक्रिया	प्र.ष.	प्रतिक्रिया	प्र.ष.
१	होय	३५	१०.६७	१०	३.१८	४५	७.११
२	नाही	२८४	८९.०३	३०४	९६.८२	५८८	९२.८९
	एकूण	३१९	१००.००	३१४	१००.००	६३३	१००.००

कुटूंबाच्या एवढ्या मोठ्या आकाराचा प्रश्न सोडविण्याची गरज पालकांना वाटत नाही. ७ टक्के शस्त्रक्रियेचे प्रमाण दिसत असले तरी ते स्त्रियांचेच आहे. ६३ टक्के पालकांना कितीही सांगून शर्तीचे प्रयत्न करूनही कुटूंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून घेण्यास तयार नाहीत. विशेषतः कोणतेही पुरुष शस्त्रक्रिया करून घेण्यास तयार नाहीत.

नाथजोगी कुटूंबात सर्वत्रच बालविवाह होतात. मुलीची पाठवणी ऋतुकालानंतर होते. फकीर समाजात मुले मिळकतीला लागले की, त्यांचे विवाह साधारणतः १५-१६ असतांना तर मुलीचे १४-१५ असतांना होतात. कुटूंबनियोजन पुर्णपणे अमान्य आहे. याचे कारण धर्मिक रितीरिवाज व सामाजिक प्रथा असे असले तरीही मुलीच्या विवाहाचेवय नाथजोगीपेक्षा एक वर्शाने कमी आहे.

मांग-गारोडी समाजात अज्ञान आणि उत्पन्न प्राप्तीचे साधन यादृष्टिने मुलांकडे बघितल्या जाते. अनेक मुले असली तरी ते मजुरी करून स्वतःच्या पोटापाण्याचप्रश्न सोडवू शकतात असे तेथील पालकांचे मत आहे. मुलांना जन्माला घातले म्हणजे झाले. त्यांना चांगले अन्न, शिक्षण, आरोग्य, वातावरण मिळावे याच्याशी त्यांना काहीही सोयर्सुतक नाही. या सर्व बाबींचा परिणाम बालमुल्य व मातामुल्य कुपोषण, अकाली प्रौढत्व यासारखे परिणाम दिसून येतात.

बहुतांशी पालकांच्या मते(विशेषतः पुरुष)मुलांनी कमावून आणणे व वडिलांनी खाणे हा दृष्टिकोन अतिशय खोलवर रूजलेला आहे. त्यामहें वडिल मनोरंजनात व व्यसनात गुंतलेले तर आई आणि मुले ह कुटूंबाच्या उत्पन्नाच्या मिळकतीचे स्त्रोत ठरतात. यामुळे या संकल्पनेमुळे मुले ही उत्पन्नाचे स्त्रोत मानल्या गेल्यामुळे कुटूंब नियोजनाचा विरोध केला जातो. त्यामुळे कुटूंबात मुलांची संख्या जास्त असणे हे या समाजाला आनंदाची बाब असली तरी शासन, शिक्षण व विकासप्रणालीसाठी अतिशय चिंतेची बाब आहे. पुरुषांचा बेडरपणा आणि स्त्रियांचे जीवनातील विदारक सत्य पचविण्याची क्षमता ही अतिशय चिंतेची बाब आहे.

वार्षिक उत्पन्नगट आणि जुना वनविन टप्प्यातील बालकामगारांच्या समस्यांचे परीक्षण

सारणी क्र. १.१२

वार्षिक उत्पन्नगट	जुना टप्पा	नविन टप्पा	एकुण
६०००पर्यंत	७५	१११	१८६
६००१-६०००	१२३	६६	२२२
६००१-१२०००	७६	५४	१३०
१२००१पेक्षा जास्त	४५	५०	९५
एकुण	३१९	३१४	६३३

E= अपेक्षित वारंवारिता X^2 सुत्रात ठेवून व्र प्राप्त वारंवारिता काढली.

X^2 चे सुत्र $(O-E)^2/E$

अ.क्र.	O	E	(O-E)	(O-E) ²	(O-E) ² /E
१	७५	६३.७६	-१८.७३	३५०.८१	३.७४
२	१२३	१११.८८	११.१२	१२२.६५	१.१७
३	७६	६५.५१	१०.४९	११०.०४	१.६८
४	४५	४७.८७	-२.८७	८.२४	०.१७
५	१११	६२.२६	४८.७४	२३७९.१६	३.८१
६	६६	११०.१२	-४४.१२	१९३३.६५	१.१२
७	५४	६४.४८	-१०.४८	१०९.८३	१.७०
८	५०	४७.१२	२.८८	८.२९	०.१८

$$\begin{aligned} & X^2 \text{पह सत्यता पडताळण्यासाठी} \\ & = d.f. (\text{degree of freedom}) = \\ & = (\text{स्तंभसंख्या} - 1) \times (\text{ओळीची संख्या} - 1) \\ & = (2 - 1) \times (8 - 1) \\ & = f \times \dots \\ & = \dots \end{aligned}$$

Degree of freedom ... करिता = 0.05 वर सार्थकता स्तर 9.7 आहे.

संभावना अंक जेव्हा दोन चले विविध भागात विभागलेली असतात तेव्हा त्यामधील सहचर्यद दर्शविण्याकरिता संभावना अंकाचा उपयोग करतात.

$$\begin{aligned} \text{संभावना अंक (c)} &= \sqrt{x/N + x} \\ &= \sqrt{13.5/633 + 13.5} \\ &= \sqrt{0.021 + 13.5} \\ &= \sqrt{0.21 + 13.5} \\ &= \sqrt{13.52} \\ &= 3.68 \end{aligned}$$

प्राप्त X^2 ची किंमत 0.05 स्तरावरच्या किमतीपेक्षा अधिक आहे परंतु संबंधित संभावना अंक बद्धहा कमी असल्याने सार्थक आहे.

वयोगट आणि व्यसनाधिनता यातील संबंधाचे परीक्षण

वयोगट	व्यसन असणारे	व्यसन नसणारे	एकुण
६-७	१४१	३५	१७६
८-९	२०७	९	२१६
१०-११	१२०	२	१२२
१२-१३	५७	२	५९
१४नंतर	६०	—	६०
एकुण	५८५	४८	६३३

प्राप्त वारंवारिता χ^2 टेस्टला उपयुक्त ठरत नाही. त्यासाठी अपेक्षित वारंवारिता पुढीलप्रमाणे काढली.

अ. क्र.	O	E	(O-E)	(O-E) ²	(O-E) ² /E
१	१४१	१६२.६५	-२१.६५	४६८.७२	२.८८
२	२०७	१६६.६२	७.३८	५४.४६	०.२७
३	१२०	११२.७५	७.२५	५२.५६	०.४७
४	५०	५४.५३	-२.४७	२६.१०	०.११
५	६०	५५.४५	४.५५	२०.७०	०.३७
६	३५	१३.३४	२१.६६	४६६.१५	३५.१७
७	६	१६.३८	-७.३८	५४.४६	३.३२
८	२	६.२५	-७.२५	५२.५६	५.६८
९	२	४.४७	-२.४७	६.१०	१.३६
१०	-	४.५५	४.५५	२०.७०	४.५५

$$\text{संभावना अंक (c)} = \sqrt{x/n+x}$$

$$= \sqrt{54.18/633+54.18}$$

$$= \sqrt{54.18/687.18}$$

$$= \sqrt{12.6}$$

$$= 3.56$$

χ^2 ची सत्यता पडताळण्यासाठी

$$= (\text{स्तंभ संख्या}-१) \times (\text{ओळीची संख्या}-१)$$

$$= (५-१) \times (२-१)$$

$$= ४$$

Degree of freedom ४करिता $= ०.०५$ सार्थकता स्तर ६.४६ आहे.

प्राप्त $\chi^2 = ३.५६$ पेक्षा कमी असल्याने संबंधित संभावना अंक सार्थक आहेत.

बालसंक्रमण शाळेतील विद्यार्थ्यांचा भविष्यकालीन जीवनविषयक दृष्टिकोन
सारणी क्र.४.७(अ)

अ.क्र	जीवनविषयक दृष्टिकोन	जुना टप्पा		नविन टप्पा		एकुण	
		प्रतिसादक	प्र.ष.	प्रतिसादक	प्र.ष.	प्रतिसादक	प्र.ष.
१	शिक्षक	२५	७.८५	३२	१०.१६	५७	६.००
२	वकील	१	०.३१	२	०.६४	३	०.४७
३	इंजिनिअर	१	०.३१	१	०.३२	२	०.३२
	इतर	४७	१४.७३	५६	१७.८४	१०३	१६.२८
	काहीहीनाही	२४५	७६.८०	२२३	७१.०१	४६८	७३.६३
एकुण		३१६	१००.००	३१४	१००.००	६३३	१००.००

ज्या मुलांचे वर्तमानच अंधकारमय आहे त्यांना भविष्याचे वेध कसे लागवेत हा एक गंभीर प्रश्न आहे. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता या सगळ्यापेक्षा फक्त हेच ज्यांच्यासाठी महत्वाचे ठरते अशा अंधकारमय स्थितीत जीवनाविषयी जाणीवा जागृत करून जीवनाबद्दल विचार करण्यास शिकविणे आवश्यक आहे ७६.८० टक्के मुलांमध्ये जीवनविषयक जाणीव निर्माण झालेली नाही. ७.८५ टक्के मुलांना रो ज शिक्षकांना शिकविताना पाहून मजुरी सोडून शिक्षक व्हावेसे वाटते. १४.७३ टक्के मुले पोलीस, खेळाडू, डॉक्टर, परंपरागत व्यवसाय, झायव्हर, आरोग्यसेविका व्हावेसे वाटते दुस-या टप्प्यातही ७१ टक्के मुलांना जीवनविषयक जागृती झालेली नाही १०.१६ टक्के मुलांना शिक्षक व्हावेसे वाटते तर १७.८४ टक्के मुलांना पोलीस, खेळाडू, डॉक्टर, इत्यादी व्हावेसे वाटते. याचाच अर्थ असा की, समोर असणा-या अनुकरणीय व्यक्ती मुलांचे आदर्श असतात. त्यामुळेच एकूण ६ टक्के मुलांनाच शिक्षक व्हावेसे वाटते तर इतरांना बघून स्वतःच्या विचाराने, प्रेरणेने १६.२८ टक्के मुलांना पोलीस, डॉक्टर, खेळाडू परंपरागत व्यवसाय, नकलाकार, कलावंत, चपरासी, आरोग्यसेविका, झायव्हर इत्यादी क्षेत्रांमध्ये भवितव्य करण्याची इच्छा आहे.

बालकांमधील बदल

सारणी क्र.४.४(ब)

अ.क्र.	बालकांमधील बदल	जुना टप्पा		नविन टप्पा		एकुण	
		प्रतिसादक	प्र. ष.	प्रतिसादक	प्र. ष.	प्रतिसादक	प्र. ष.
१	भाषिक बदल	३१०	६७.१८	३००	६५.५४	६१०	६६.३७
२	राहणीमानात	३१०	६७.१८	३००	६५.५४	६१०	६६.३७
३	इतर	६	२.८२	१४	४.४६	२३	३.६३
	एकुण	३१६	१००.००	३१४	१००.००	६३३	१००.००

शिक्षण विकासाचा एक आधारस्तंभ योग्य ते बदल योग्य ते मार्गदर्शन शिक्षण संस्थाच घडवू शकतात. शिक्षण म्हणजे स्वतातील क्षमता विकसित करण्याचे माध्यम, शाळेत जाणा-या मुलांमध्ये खालील बदल घडून येतात. भाशा व राहणीमानात. ६७ टक्के बालकांत अधिक बदल सुरू झालेले आहेत. या अनुरूप बदलामुळे गलिच्छ भाशा, अशुद्ध भाषा, शिवीगाळ, अयोग्य शब्दांचा वापर बोलण्याची पद्धत वतीव्रता यात हळूहळू बदल होत आहेत. अस्वच्छता, केस न विचरणे, आंघोळ न करणे, घाणेरड्या जागी राहणे, बसणे, खाणे, यात हळूहळू बदल होत आहे. मुले रोज धुतलेले स्वच्छ कपडे, दात घासणे, रोज आंघोळ करतात, शाळेत जाणे, हातापायाची नखे कापणे, नाक साफ ठेवणे पहिलेपेक्षा मुले स्वच्छ राहू लागले तरी शाळेत घेऊन येण्याचे स्वच्छता शिकायला बराच अवधी लागणार आहे. दुस-या टप्प्यातही ६५ टक्के व अधिक अनुकूल बदल, भाशा व राहणीमान दिसून येत आहे. यामुळे मुलांना शिक्षणाची ओढ वाढू लागली आहे. यामुळे या मुलांचे भविष्य उज्वल आहे. स्वच्छ वातावरणाचे महत्व हळूहळू कळू लागले आहे. मोठ्याबदल आदर व्यक्त करणे, आदरयुक्त शब्दांचा वापर करणे वागण्यात व्यवस्थितपणा हे बदल आढळून येतात. म्हणजेच शिक्षाचा एक प्रमुख उद्देश पूर्ण होत असल्याचे दिसून येत आहे.

निष्कर्ष

- १)दोन्ही टप्प्याचा विचार करता पहिल्या टप्प्यापेक्षा दुस-या टप्प्यात मुलांच्या संख्येत ७ टक्यांनी वाढ झाली.(५३.५०% एकूण मुलांचे सर्वाधिक प्रमाण ३३२(५२.४५) आहे. हे सारणी क्र. १.२वरून दिसून येते.
- २)आश्चर्याची बाब म्हणजे पहिल्या वर्गात नविन टप्प्यात जुन्या टप्प्याच्या दुपटीहून अधिक (३७.२६)शाळेत नोंदणी झाली.पुर्वी सुटलेली मुलेवलहान वयाच्या मुलांची नावे नोंदविल्या गेलीत.हे सारणी क्र.१.३ वरून लक्षात येते.
- ३) ७तेंदसदस्य संख्या ही मध्यम कुटूंबाचा आकार घेण्यात आला या कुटूंबाची संख्या३४५(५४.५०) सर्वाधिक आहे.अशा कुटूंबात इतरही नातेवाइक राहतात.
- ४)कुटूंबनियोजनाची शस्त्रक्रिया न केलेल्या कुटूंबाची संख्या सर्वात जास्त ५८८(६२.८६)टक्के आहे सारणी क्र. १.६स्पष्ट होते.बहुतांशी पालकांच्या मते (विशेषतःपुरूश)मुलांनी कमावूनइआणणे आणि वडिलांनी खाणे हा दृष्टिकोन अतिशय खोलवर रूजलेला आहे.त्यामुळे वडिल मनोरंजनात व व्यसनात गुंतलेले आहेत तर आई वमुले मिळकतीचे स्त्रोत आहेत.
- ५) बालकामगारांच्या कुटूंबातील वातावरण भांडखेर आणि व्यसनयुक्त असणा-यांची संख्या सर्वाधिक २८६(४५.१८)टक्के आहे.सारणी क्र.२. १८स्पष्ट होते.उत्पन्नातील बराचसा भाग व्यसनावर खर्च होत असल्याने कौटुंबिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा होत नाही.
- ६) धोकादायक२२५(३२.५४)टक्के आणिअसुरक्षित२७८(४६.६२)टक्के कामाच्या स्थळी बालमजूर म्हणून काम करणा-या बालमजुरांची संख्या सर्वात जास्त५०३आहे.लुटमार करणे हे अतिशय धोकादायक आणि असुरक्षित काम आहे.कबाडी वेचणे हे असुरक्षित काम आहे.
- ७) बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी इंडस आणि राष्ट्रिय बालमजूर निर्मूलन प्रकल्पापाकडून विदयार्थ्यांना विदयावेतन, स्टेशनरी साहित्य ,आरोग्य तपासणीची मदत,१०० टक्के विदयार्थ्यांना मिळत होती.तर मध्यान्ह भोजनआणि गणवेश फक्त पहिल्या टप्प्यातील विदयार्थ्यांना मिळत होते.हे सारणी क्र.४.१(अ)वरून स्पष्ट होते.
- ८) बालकामगारांच्या पालकांनी व्यवसाय प्रशिक्षण आत्मसात न केल्याने त्यांच्या कौटुंबिक उत्पन्नात वाढ झाली नाही.हे सारणी क्र.४.३(ब)वरून स्पष्ट होते.

गृहितकाची सत्यता

- १)बालकामगारांचीकौटुंबिक आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे.हे गृहितक काय- स्केअर () चाचणी,संभावना अंक()चा उपयोग करून वार्षिक उत्पन्न आणि बालकामगार समस्या या दोहोंची तपासणी केली हे गृहितक०.०५ स्तरावर सार्थक ठरले.
- २) बालकामगार निर्मीती आणि पालकांचा व्यवसाय यात सहसंबंध असतो हे गृहितक तपासण्यासाठी करल पिअरसन चे सुत्र उपयोगात आणले. पालक आणिबालक करितअसलेल्या व्यवसायांमध्ये ऋणात्मक सहसंबंध आहे.
- ३)बालकामगार लहान वयात हातात पैसा आल्याने व्यसनाधिन झालेले आहेत काय स्केअरचाचणी आणि संभावना अंकचा उपयोग केला कारण यात वय आणि व्यसन ही दोन चले आहेत ०.०५स्तरावर सार्थक ठरत आहे.
- ४) प्रकल्पाच्या मदत मार्गदर्शनामुळे मुलांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक झालेलाआहे हे गृहितक पुर्णपणे खोटे ठरत नाही.कारण या मुलांची पार्श्वभूमी निरक्षर व काबाडकष्ट करणा-या पालकांची आहे.परंतु या बालकांना शाळेत येऊ लागल्यामुळे त्यांना सकारात्मक म्हणजे परंपरागत व्यवसायस व्यतिरिक्त वेगळ्या क्षेत्रात स्वताचे भविश्य घडविण्याचाविचार करू लागले आहेत.यांचे प्रमाण कमी असले तरी आशादायी आहे.
- ५)पालकांना शिक्षण व विकासाचे महत्त्व वाटू लागले आहे.बहुतांश पालक(५४.६६)टक्के पालक हे मुलांच्या शाळेत जाण्यापे खुश आहेत.कारण मुलांमध्ये दिसून येणारे बदल जसे स्वच्छ राहणे,बोलणे,प्रत्येक गोष्टीत अचूकता,शाळेत नियमित जाणे यासर्व बाबींमुळे पालक मुलांना स्वतःच शाळेत पाठवित आहेत.हे सारणी क्र.४.५(ब)वरून दिसून येते.

शिफारशी

- १)बालकामगार समस्या संपुंश्टात येण्यासाठी समाजात जनजागृती येणे आवश्यक आहे.ज्यामुळे समाजातील प्रत्येक घटक जागृत होउनु बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात सामील करून घेण्यास मदत होईल.
- २)पालकांना अनौपचारिक शिक्षण किंवा रात्रपाळीतून शिक्षण दिल्यास आपोआपच विकासाची जागरूकता येईल.
- ३)पालकांचे आर्थिक सक्षमीकरण ,व्यसनापासून परावृत्त त्यांच्यात उत्तम पालकत्वाची जाणीव निर्माण केल्यास तरच मुले बालमजुरीपासून परावृत्त होउ शकतील. पालकांना कठोर शासन,मानसिकदृष्ट्या,भावनात्मक,मुलांच्या विकासाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन पालकांच्या मनात निर्माण केल्यास मुलेही बालमजुरीपासून परावृत्त होतील.
- ४)विज्ञानविषयक जाणिव नसणे,शिक्षणचा अभाव,जुन्या रितीरिवाजाचा पगडा ,शिक्षितसमाजाच्या संपर्कापासून बरेच अंतर कमी आहे हे कमी करून आरोग्यविशयक तक्रारीवर उपचार पद्धतीत सुधारणा करणे सोपे जाईल.
- ५)बोनिफिक्स,व्हाइटनर यासारखी व्यसने करण्यात उपयोगात आणली जाणारी पदार्थ'दुकामधून १४ वर्शाखालील बालकांना देऊ नये.
- ६)व्यसनावर होणारा अनावश्यक खर्च कमी करण्यास आहारविषयक पदार्थावर योग्य खर्चकसा करावा याकति शासनाने Health is Wealth या संकल्पनेचा प्रसार करावा.

संदर्भसूची

अ. क्र.	लेखकांचे नाव	पुस्तकांचे नाव	प्रकाशकांचे नाव
१	Chief Editors Dr.Pathan K.G.& Dr.Mangnale V.S.	Sandarbha Maharashtra [State&Distri ct AGlance]Set in 2 Vol.1	Intelctual Book Beral,Narayan Nagar,Bhopal(M.P.)
२	www.ilo.org/Childlabour		
३	www.ilo.org/pudlns OR www.ilo.org/india		
४	www.yashada.org		
५	आगलावे प्रदिप	संशोधन पद्धती व शास्त्रे	नगपूर,विदया प्रकाशन,२०००
६	क-हाडे डॉ. बी.एस.	षास्त्रीय संशोधन पद्धती	पिंपळापुरेअॅण्ड कं. पार्श्वनाथ,महालनागपुर,जाने वारी २००७
७	गायकवाड श्री.रत्नाकर	बालकामगार निर्मूलन –संदर्भ साहित्य	बालहक्क कक्ष,संशोधन व प्रलेखन विभाग, यषदा पुणे(य.न.वि.प्र.पुणे)
८	सौ. गणोरकर मीना सुनिल	बालविकास	R.A.Kulkarni Cotinental Prakasan Vidyansagar,Poona -...CE

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- * International Scientific Journal Consortium Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net